

A. Χουρδάκης, Μ. Δρακάκης

Παρελκυστικές πολιτικές στην εκπαιδευτική μετακίνηση των Νέων Χωρών και ο ρόλος της Κρήτης στις απόπειρες εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης των κυβερνήσεων του Ελευθερίου Βενιζέλου (1913-1929)

ABSTRACT

Crete (like Macedonia and Mytilene), having established a different educational system before its unification with Greece, was intended to be used as an example of the educational reforms that the liberal governments of Eleftherios Venizelos planned for Old Greece after its geographical and political «remove» (1913-1914). With their liberal ideas, Tsirimokos and Glinos, implementing delaying policies, pursued, through the introduction of the two six-year cycles of education operating in the New Provinces and especially in Crete, the educational regeneration of the country. However, they were to encounter intense reactions in the method of the educational incorporation of the New Provinces by Old Greece. With the short-lived educational reform of 1917, education was structured on the basis of the example of the New Provinces. However, in 1920, this attempt was rescinded, to be finally repeated in 1929, when the two six-year cycles (6+6) eventually replaced the old Bavarian educational structure (4+3+4). However, the political events that followed did not allow the consolidation and expansion of a modern educational structure. Venizelos would resign in 1932, and education, left unregulated once more, would be once again be the great loser.

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ: Ένωση, ενσωμάτωση, Παλαιά Ελλάδα, Νέες Χώρες, εκπαιδευτικό σύστημα, βασιλικά διατάγματα, αναβολή, επέκταση, μετακίνηση, παρελκυστική πολιτική, μεταρρύθμιση, αντιμεταρρύθμιση, εκπαιδευτικός διεμβολισμός, διείσδυση, δύο ενιαίοι εξαετείς κύκλοι, βενιζελισμός, αντιβενιζελισμός, πρώτος Εθνικός Διχασμός

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Την 1η Δεκεμβρίου του 1913, ως γνωστό, ολοκληρώθηκε η πολιτική Ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα. Ωστόσο, ο εκπαιδευτικός της συγχρωτισμός με το εκπαιδευτικό καθεστώς του ελεύθερου ελληνικού κράτους δεν θα ολοκληρωνόταν παρά μόνο τότε, όταν το επέτρεπαν οι συνθήκες μιας συνολικής μεταρρύθμισης του όλου ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος,

---

* Τροποποιήσαμε ελαφρά τον αρχικό τίτλο της εισήγησής μας. Στο άρθρο, η κεντρική θεματική του συνεδρίου «μετακινήσεις...» συγκροτείται στο σημασιολογικό πεδίο όρων που την (υπο-)δηλώνουν στην ιστορία της εκπαίδευσης, την εξεταζόμενη περίοδο, όπως: ένωση, ενσωμάτωση, ένταξη, εισαγωγή, εγκαθίδρυση, διείσδυση, διεμβολισμός, επέκταση, αντικατάσταση, αποκέντρωση, μεγέθυνση, μετάβαση, κίνημα, επανάσταση, μεταρρύθμιση, μεταβολή, μετασηματισμός, κ.λπ., αλλά και ορισμένων αντίθετων εννοιών όπως: αναστολή, αναβολή, παρελκυστική πολιτική, στασιμότητα, αμεταβλησία, αποκλεισμός, διαρρύθμιση (ως διευθέτηση), αντιμεταρρύθμιση, αμεταρρύθμιση (εκπαίδευση), οπισθοδρόμηση, κ.λπ.

αντίθετα απ' ό,τι διαπιστώνει μέχρι σήμερα η σύγχρονη εκπαιδευτική ιστοριογραφία. Η Κρήτη (όπως άλλωστε η Μακεδονία και η Μυτιλήνη),¹ έχοντας εγκαθιδρύσει διαφορετικό εκπαιδευτικό καθεστώς, επιδιώκεται να αξιοποιηθεί ως παράδειγμα των εκπαιδευτικών μεταρρυθμίσεων που οι φιλελεύθερες κυβερνήσεις σχεδιάζουν για την Παλαιά Ελλάδα μετά τη γεωγραφική και πολιτική της μεγέθυνση. Και οι λόγοι αυτής της παρελκυστικής πολιτικής στην αφομοίωσή της που διατυπώνονται ρητά στους λόγους και τις εξαγγελίες φιλελεύθερων βουλευτών και του δεύτερου υπουργού Παιδείας της κυβέρνησης Βενιζέλου στα πρακτικά της Βουλής των ετών 1914-1915 φαίνεται αφενός να πηγάζουν από τα ευρύτερα πολιτικά, οικονομικά και ιδεολογικά πλαίσια μιας σύνθετης κοινωνίας μονίμως αλυτρωτικής και διαρκώς μετακινούμενης, και αφετέρου να συγκροτούνται στο πλαίσιο των πολιτικών μεταβάσεων και των ενωτικών κινημάτων που διενεργούνται στον ελληνικό χώρο (Χουρδάκης, 2011: 25-48).

Μια πιο συστηματική, επομένως, ματιά στις πηγές καταδεικνύει πως αυτή η μετακίνηση και μάλιστα σε ένα δύσκολο, όπως φαίνεται εκ των υστέρων, διευθετούμενο χώρο, σαν αυτόν της εκπαίδευσης, καταλήγει να είναι όψιμη και πιο σύνθετη που δικαιολογημένα να τίθεται το ιστορικό ερώτημα, εάν και σε ποιο βαθμό το δίκτυο εκπαίδευσής της αφομοιώθηκε εν τέλει από εκείνο του εθνικού κέντρου ή μήπως συνέβη ακριβώς το αντίθετο, δηλαδή το μητροπολιτικό εκπαιδευτικό σύστημα να αναζητήσει σε αυτό τον μηχανισμό βελτίωσης ή και αλλαγής του; Με άλλα λόγια, εάν κατάφερε να διεισδύσει και να καθιερωθεί σε όλη την ελληνική επικράτεια (παλαιά και νέα) το ενιαίο εξαετές δημοτικό σχολείο των Νέων Χωρών, ώστε να αρθούν πλέον, κατά τον Δ. Γληνό, «[...] τα δύο μέτρα εκπαιδύσεως παρά τω Ελληνικώ λαώ» (Γληνός, 1983: 174).

Και οι λόγοι, όπως διαφαίνεται, ήταν και *εξωτερικοί* (κυρίως ιδεολογικοί και πολιτικοί) και *εσωτερικοί* (καθαυτό εκπαιδευτικοί), και αφορούσαν και τους δύο πόλους, την Κρήτη, ως νέα επαρχία, και την Παλαιά Ελλάδα, το εθνικό και πολιτικό κέντρο. Για λόγους μεθοδολογικούς θα μπορούσε κανείς να διακρίνει δύο περιόδους αυτής της παρελκυστικής πολιτικής στη μετακίνησή της: α) την προ-ενωτική (1909-1913) και β) τη μετα-ενωτική (1914-1929), με μια ενδιάμεση φάση (1917-1920). Ειδικότερα, από την εισαγωγή του θεσμού των εξατάξιων δημοτικών σχολείων στην Κρήτη, το 1909, έως την Ένωσή της. Και από τα Βασιλικά Διατάγματα (εφεξής Β.Δ.) της 19ης Αυγούστου και 8ης Νοεμβρίου 1914 και τον πρώτο Εθνικό Διχασμό (1915) έως την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση της τελευταίας διακυβέρνησης του Βενιζέλου, το 1929. Με ενδιάμεσες τις βραχύβιες μεταρρυθμίσεις του 1917 που αποτέλεσαν μεν μια οργανωμένη πρόταση αναβάθμισης της εκπαίδευσης, αλλά διήρκησαν ελάχιστα, λόγω της κυβερνητικής αλλαγής το 1920.

Το 1914 τα σχολεία των Νέων Χωρών διατηρούσαν τη μορφή που είχαν ως τότε: στην Ήπειρο και τη Σάμο τα σχολεία ήταν ήδη όπως στην Παλαιά Ελλάδα, όμως στη Μακεδονία, Μυτιλήνη

¹ Για τη βαθμιαία μετακίνηση των περιοχών της Μακεδονίας προς το παλαιό ελληνικό κράτος βλ. Ι. Μπουνόβα (2013). Στην περιοχή της Δ. Μακεδονίας, γενικά, ίσχυε ό,τι και στην Κρήτη: «διατηρούνται σε ισχύ πολλοί από τους υφιστάμενους νόμους <της>» (Ηλιάδου-Τάχου, 2001: 212). Επίσης, στη Μυτιλήνη το 1911-1912 η εκπαίδευση περιλάμβανε εξατάξιες αστικές σχολές (σε κάποιες περιπτώσεις επτατάξιες ή οκτατάξιες) και εξατάξιο γυμνάσιο. Και «ενώ στην Ελλάδα συνεχίζει η διάκριση των δημοτικών σχολείων σε πλήρη εξαετή και κοινά τετραετή, στη Μυτιλήνη όλα τα παιδιά παρακολουθούν το ίδιο σχολείο, το οποίο είναι εξαετές και ονομάζεται πλέον Αστική σχολή» (Λυκιαρδοπούλου, 2008: 80, 138).

και Κρήτη λειτουργούσαν εξατάξια δημοτικά και εξατάξια γυμνάσια. Συνεπώς, η μετακίνηση και ένταξη της Κρήτης που εξετάζουμε εδώ στο κεντρικό μοντέλο εκπαίδευσης του ελληνικού βασιλείου αναστέλλεται, περιοριζόμενη σε επιμέρους διοικητικής φύσεως εκπαιδευτικά ζητήματα (Χουρδάκης, 2011: 42).²

ΤΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ ΛΙΓΟ ΠΡΙΝ ΑΠΟ ΤΟ ΚΙΝΗΜΑ ΣΤΟΥ ΓΟΥΔΗ

Αν και τον Σεπτέμβριο του 1908 η Κρητική Πολιτεία ενέκρινε την κατάργηση της αρμοστείας και την εισαγωγή του Ελληνικού πλέον Συντάγματος στο νησί, ιδρύοντας ανώτερες διευθύνσεις για την προσωρινή άσκηση της εκτελεστικής εξουσίας, το ζήτημα της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης αναστελλόταν κυρίως από την κυριαρχία μιας διοικητικής και πελατειακής τάξης που μαζί με την ισχυρή συντηρητική μερίδα των πολιτικών αντιπάλων του Βενιζέλου παρακώλυαν τη γενίκευση του θεσμού των εξαταξίων δημοτικών σχολείων σε όλο το νησί, επικαλούμενοι την έλλειψη μαθητών και προσοντούχων δασκάλων, όσο και για οικονομικούς λόγους. Ο κύριος εκφραστής αυτών των αντιμεταρρυθμιστικών αντιδράσεων ήταν ο Αντ. Μιχελιδάκης, πρόεδρος της Κρητικής Βουλής και πολιτικός αντίπαλος του Βενιζέλου, με μακρά εκπαιδευτική και πολιτική εμπειρία, και με ισχυρούς δεσμούς με το περιβάλλον του πρίγκιπα, όσο και με την παραδοσιακή μεγαλοαστική-γαιοκτητική αλλά και τη μεσαία κρατικοδίαιτη αστική τάξη. Εντούτοις, οι κοινωνικές και πολιτικές γραμμές που χώριζαν τα δύο κόμματα, με τις διαταξικές κοινωνικές τους συνθέσεις, ήταν κάποιες φορές δυσδιάκριτες.

Η γνωστή κοινωνικά διαφοροποιημένη δομή εκπαίδευσης (4+3+4, ήτοι: δημοτικό –ελληνικό– γυμνάσιο) που υποστήριζε ο Μιχελιδάκης και οι οπαδοί του βρισκόταν μεν σε πλήρη αντιστοιχία με το συντηρητικό εκπαιδευτικό καθεστώς της Παλαιάς Ελλάδας, αλλά προσέκρουε στις φιλελεύθερες αντιλήψεις που τελικά επικράτησαν: «[...] Διότι ο νομοθέτης», έλεγε, «ενόμισεν ότι ηδύνατο ουχί μόνον να αντικαταστήση τα από πολλού υφιστάμενα και εις την Ελλάδα υπάρχοντα Ελληνικά σχολεία, αλλά και να τα αναπληρώση ... Κατηργήσαμεν, Κύριοι, τα Ελληνικά σχολεία, τα οποία είνε αναγκαιότατα [...]». Αυτό, βεβαίως, δεν θα τον εμποδίσει να υποστηρίξει ότι η ύπαρξη των γυμνασίων αποτελούσε αναγκαίο αντισταθμιστικό παράγοντα στα απορροφητικά στοιχεία της Ένωσης, μέσω της εκπαίδευσης του δυναμικότερου τμήματος

² Γενικά, η κοινοτική εκπαίδευση στη Δ. Μακεδονία δεν αντικαθίσταται, όπως αναφέρεται, «οριστικά» από την εκπαίδευση του κεντρικού κράτους μετά το 1914 (Ηλιάδου-Τάχου, 2001: 23, 217). Η στοιχειώδης εκπαίδευση (αστικές σχολές) θα παραμείνει, στις περισσότερες των περιπτώσεων, εξαετής και κάποιες φορές πενταετής ή και επταετής. Σύμφωνα με τον Λέφα: «Εις τας νέας χώρας ανέκαθεν η στοιχειώδης εκπαίδευσις ήτο εξαετής [...]» (Λέφας, 1942: 46- 47). Επίσης και ο Θ. Χατζηστεφανίδης (1986: 75) αναφέρει ότι με την καθοδήγηση του διευθυντή του Διδασκαλείου Θεσσαλονίκης, Χ. Παπαμάρκου, στα σχολεία της Μακεδονίας εφαρμόστηκαν οι δύο εξαετείς κύκλοι. Ανάλογη εκπαιδευτική πολιτική ακολουθήθηκε και στη Μυτιλήνη με την κατάργηση του ελληνικού σχολείου και την ίδρυση δύο εξαετών κύκλων (Λυκιαρδοπούλου, 2008: 138, 146-149). Οι περιπτώσεις της Μακεδονίας και της Κρήτης, ωστόσο, μετά την απελευθέρωσή τους αντιμετωπίζονται από την πρώτη διακυβέρνηση Βενιζέλου ως *ιδιαιτερότητες* αναφορικά με τον τρόπο, τον χρόνο και τον βαθμό *αφομοίωσής* τους, εκπαιδευτικά, διοικητικά, πολιτικά και οικονομικά. Για τη Μακεδονία, οι ρυθμοί *αφομοίωσης* υπαγορεύονται από λόγους πολυπολιτισμικής και εθνολογικής σύνθεσής της. Συνεπώς, η πλήρης πολιτική και εκπαιδευτική ενσωμάτωσή της όφειλε να γίνει σταδιακά και όχι απότομα. Στην Κρήτη, αν και η πολιτική πρακτική ήταν ανάλογη, οι αιτίες ήταν διαφορετικές. Όπως αναφέρουν βουλευτές και των δύο πολιτικών μερίδων, πολιτικά και πολιτιστικά η Κρήτη θεωρούνταν πιο ώριμη και εθνικά πιο ομοιογενής από τις 'απολυτρωθείσες' περιφέρειες, και είχε οργανώσει το εκπαιδευτικό της σύστημα έτσι ώστε η κυβέρνηση να μπορούσε να το αξιοποιήσει ως παράδειγμα για την εκπαιδευτική αναγέννηση της Παλαιάς Ελλάδας. Έμενε, ωστόσο, να ωριμάσουν οι συνθήκες.

του κρητικού πληθυσμού, της μεσαίας τάξης: «*Τα γυμνάσια πρέπει να υπάρχουν. [...] Ημείς δε οι οποίοι από ημέρας εις ημέραν αναμένομεν την Ένωσιν μετά της Ελλάδος, πρέπει να ευρεθώμεν παρεσκευασμένοι δια να μην απορροφηθώμεν αλλά να διατηρήσωμεν την ατομικότητά μας [...]*» (Χουρδάκης, 2011: 40-41). Όμως, επρόκειτο για γυμνάσια του ίδιου τύπου με την Παλαιά Ελλάδα, τετραετούς κύκλου, θεωρητικής καθαρά κατεύθυνσης, που στην πράξη, και εδώ υπάρχει αντίφαση με τις θέσεις του, θα επιτάχυναν την εκπαιδευτική απορρόφηση της Κρήτης. Την ίδια αντίληψη για την ανάγκη διατήρησης της παλιάς εκπαιδευτικής δομής στην Κρήτη εξέφρασε το 1909 και ο πρόεδρος της *Εκπαιδευτικής Επιτροπείας* ο οποίος στην εισήγησή του, επικαλούμενος την εκκρεμή πολιτική κατάσταση, πρότεινε την αναστολή κάθε είδους μεταρρύθμισης ώστε να καταστεί εφικτότερη η μετακίνηση της Κρήτης προς την Ελλάδα: «*[...] Καίτοι το εν Ελλάδι Εκπαιδευτικόν σύστημα παρουσιάζει ελλείψεις [...], εν τούτοις η Επιτροπεία λαβούσα προ οφθαλμών λόγους εξωτερικής και εσωτερικής φύσεως παραδέχεται όπως διαρρυθμισθώσιν και τα παρ' ημίν τα της εκπαιδύσεως ως έχουσιν εν Ελλάδι [...]*» (Χουρδάκης, 2011: 38-39).

Παρόλα αυτά, στις 12 Σεπτεμβρίου του 1909 αντικαθίσταται τελικά το προηγούμενο εκπαιδευτικό καθεστώς και δημοσιεύεται ο υπ' αριθ. 146 νέος εκπαιδευτικός οργανισμός της Κρητικής Πολιτείας ο οποίος, παρά τις αντιρρήσεις και τους προβληματισμούς που εγέρθηκαν, εισάγει ταυτόχρονα, χωρίς να καταργεί τα ελληνικά σχολεία των πόλεων, τα ανώτερα εξατάξια δημοτικά: «*[...] προς διδασκαλίαν τών εις τον βίον χρήσιμων στοιχειωδών γνώσεων, ευρύτερον και πρακτικώτερον ή εν τοις κοινούς τετραταξίσις δημοτικούς σχολείσις παρεχομένων*». Κι ένα χρόνο μετά, τον Οκτώβριο του 1910, ο επί της παιδείας επίτροπος φέρνει για συζήτηση στη Βουλή, μεταξύ των άλλων, και το νομοσχέδιο «*Περί διαιρέσεως της εκπαιδύσεως εις δύο εξαετείς κύκλους*», ενώ το 1911 με το υπ' αριθ. 72 ψήφισμα 02/1911 η Συνέλευση εξουσιοδοτεί την εκτελεστική επιτροπή να κανονίσει με νομοθετικά διατάγματα (ν.δ.) τη δημόσια εκπαίδευση σε δύο εξαετείς κύκλους, ενσωματώνοντας τα ελληνικά σχολεία στα τετραετή γυμνάσια. Έτσι, στο αμέσως επόμενο διάστημα με το υπ' αριθ. 103 κανονιστικό ν.δ. και το υπ' αριθ. 135 ν.δ. του 1911 η δημόσια εκπαίδευση στην Κρήτη ρυθμίζεται σε δύο εξαετείς κύκλους, με την υποχρέωση (άρθρ. 111) η ανωτέρα διεύθυνση της παιδείας «*να συναρμόση τας εν ισχύι μένουσας διατάξεις των εκπαιδευτικών νόμων και διαταγμάτων και να συνεκδώση εις ένα κώδικα [...]* παραλείπουσα τας καταργηθείσας» (Χουρδάκης, 2010: 328). Όσο, λοιπόν, η πολιτική Ένωση πλησίαζε τόσο η εκπαιδευτική μετακίνηση της Κρήτης προς την Παλαιά Ελλάδα αναστελλόταν, όχι χωρίς διαμάχες και εντέλει ορατές και αδιόρατες ρήξεις μεταξύ των νεο-αστικών, φιλελεύθερων δυνάμεων με τις παλαιο-μοναρχικές, συντηρητικές-κομματικές δυνάμεις, ακολουθώντας πιο καινοτόμες και ευρωπαϊζουσες για τα εκπαιδευτικά δεδομένα της εποχής τάσεις (Χουρδάκης, 2011: 26, Δρακάκης & Μάλλη, 2012: 2, 25).

Με τον τρόπο αυτό, όπως θα φανεί στη συνέχεια, η Κρήτη διατήρησε για μακρύ διάστημα τους δύο εξαετείς κύκλους, μέσω των γενικών της διοικήσεων³ αλλά και της αρνητικής στάσης

³ Πρώτος γενικός διοικητής Κρήτης πριν από την Ένωση διετέλεσε ο Στ. Δραγούμης (Οκτώβριος 1912- Σεπτέμβριος 1913) τον οποίο αναπλήρωσε ο Γ. Πλουμίδης (Ιούνιος 1913- Νοέμβριος 1913). Τον Οκτώβριο του 1913- Απρίλιο του 1915 καθήκοντα ανέλαβε ο Λ. Κανακάρης-Ρούφος τον οποίο αναπλήρωσε ο Ν. Γιαμαλάκης (Νοέμβριος 1913- Μάρτιος 1915). Η θητεία του Λ. Ρούφου συνέπεσε με την επίσημη Ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα (βλ. γενικά, Δετοράκης, 1990: 464-465).

των βενιζελικών κυβερνήσεων απέναντι στον κλασικισμό και τον αντιπαραγωγικό ρόλο του παλαιού εκπαιδευτικού συστήματος. Και θα μπορούσε, επομένως, να συμφωνήσει κανείς με εκείνους που υποστήριξαν ότι ο Βενιζέλος ενέργησε ορθώς από την πλευρά της πολιτικής σκοπιμότητας. Αφού μία εσπευσμένη ένταξη των Νέων Χωρών στο ελληνικό πολιτικό σύστημα θα διακινδύνευε αφενός να ανατρέψει τις πολιτικές ισορροπίες και αφετέρου θα έθετε σε κίνδυνο την εθνική πολιτική που ο ίδιος ακολουθούσε και η οποία αναντίρρητα φαίνεται να ευδοκίμησε έστω και για λίγο.

Στην προσέγγιση αυτή θα περιοριστούμε στο πλαίσιο μιας παρελκυστικής πολιτικής που ήθελε τα εκπαιδευτικά πράγματα αμετάβλητα, χωρίς όμως να επεκταθούμε σε άλλες διαστάσεις ούτε θα εξετάσουμε τις συνέπειες αυτής της εκπαιδευτικής «παραφωνίας» στο διοικητικο-εκπαιδευτικό σύστημα της υπόλοιπης χώρας.

ΤΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΣΤΗΝ ΠΑΛΑΙΑ ΚΑΙ ΝΕΑ ΕΛΛΑΔΑ ΜΕΤΑ ΤΟ ΚΙΝΗΜΑ ΣΤΟΥ ΓΟΥΔΗ ΕΩΣ ΤΟ 1929

Για τον ιστορικό της εκπαιδευτικής πολιτικής του Βενιζέλου η μελέτη της κρητικής περιόδου του εμπεριέχει, σε κλίμακα, κομβικά στοιχεία που αποτέλεσαν αργότερα αιχμές της εκπαιδευτικής πολιτικής του δράσης κατά τις κύριες πρωθυπουργικές του θητείες στην ελεύθερη Ελλάδα. Η εφαρμογή τους, όμως, στον παλαιο-ελλαδικό χώρο θα καθυστερήσει σχεδόν δεκαπέντε χρόνια (1913-1929), γιατί, ανεξάρτητα από τις ραγδαίες πολιτικοστρατιωτικές εξελίξεις τη συγκεκριμένη περίοδο, οι αντιδράσεις στο εσωτερικό ήταν πολλές, πείσμονες, συνεχείς και ισχυρές. Ωστόσο, ο εκπαιδευτικός εκσυγχρονισμός της χώρας, δεν μπορούσε να επέλθει παρά με την ταυτόχρονη και ενεργή συμμετοχή μιας ομάδας δημοτικιστών παιδαγωγών και διανοουμένων που συχνά ανέπτυξαν αντιφατικές σχέσεις με τη βενιζελική εξουσία (Νούτσος, 2007: 43).

Είναι γνωστό ότι ο Νόμος ΒΤΜΘ΄ του 1895, της κυβέρνησης του Θ. Δηλιγιάννη, αλλά και η ατερμάτιστη μεταρρυθμιστική προσπάθεια της κυβέρνησης του Γ. Θεοτόκη, το 1899 με υπουργό Παιδείας τον Αθ. Ευταξία, δεν κατόρθωσαν να δημιουργήσουν ένα ενιαίο δημοτικό σχολείο για όλους, ούτε να μειώσουν το χάσμα μεταξύ εγγραμμάτων και αγραμμάτων, πόσο δε μάλλον να προωθήσουν την κοινωνικοοικονομική απαίτηση για τον τεχνικο-επαγγελματικό προσανατολισμό στην εκπαίδευση.⁴

⁴ Αν και υπήρχαν τα πλήρη δημοτικά σχολεία που ήταν εξατάξια και θεωρητικά λειτουργούσαν στις πόλεις και στην επαρχία, κατ' ουσία, η δημοτική εκπαίδευση, όπως παρατηρούσε και ο Δ. Γληνός, «παρέμεινε[...] τετραετής [...] διότι ελάχιστοι μαθηταί φοιτώσιν εις τας δύο ανωτέρας τάξεις <και> εφαρμόζεται εν αυταίς το πρόγραμμα των δύο πρώτων τάξεων του ελληνικού σχολείου, προς ας και τελευταίως [...] εξωμοιώθησαν». Επομένως, τα σχολεία αυτά δεν ήταν τίποτε άλλο παρά «ατελή» ελληνικά σχολεία και συνιστούσαν αποτυχία ενός κατακερματισμένου θεσμού που είχε απωλέσει πλέον την αυτοτέλειά του. Στη δε μέση εκπαίδευση τα ελληνικά σχολεία που λειτουργούσαν είχαν επίσης αποτύχει, καθώς, αν και συμπεριλαμβάνονταν στον επταετή κύκλο (μαζί με τα τετραετή γυμνάσια) της μέσης, δεν εφαρμόζονταν σε αυτά ενιαίο πρόγραμμα, αλλά διαιρούνταν «εις δύο κύκλους διχασμού» με ατελή καταρτισμό. Αλλά και το γυμνάσιο ήταν μονομερές και ατελές ακόμα και για τους λίγους προνομιούχους που το παρακολουθούσαν. Τον ίδιο και χειρότερο φαύλο κύκλο ακολουθούσε και η εκπαίδευση των κοριτσιών, για τη μόρφωση των οποίων η πρόνοια ήταν περιορισμένη, καθιστώντας την και αυτή ατελή και ατελέσφορη. Η κρατική απρονοησία και η ιδιωτική πρωτοβουλία δημιούργησαν έναν τετραετή, έναν εξαετή και έναν διετή ανώτερο κύκλο που δεν αντιστοιχούσε πουθενά σε σχέση με την εκπαίδευση των αγοριών (Γληνός, 1983: 190-212).

Μετά τη β΄ αναθεώρηση του Ελληνικού Συντάγματος το 1911 και την αγωνιώδη, αλλά άγονη μεταρρυθμιστική προσπάθεια του πρώτου υπουργού Παιδείας στη διακυβέρνηση Βενιζέλου, Απ. Αλεξανδρή, με στόχο τη συμπίεση του εκπαιδευτικού συστήματος με τις αστικο-φιλελεύθερες δυνάμεις της ελληνικής κοινωνίας, τον Νοέμβριο του 1913, ο διάδοχός του, Ι. Τσιριμώκος, θα καταθέσει στη Βουλή νέα νομοσχέδια για μια εκ νέου εδραίωση του «αστικού» λεγόμενου σχολείου, εκμεταλλευόμενος τις πολιτικές συγκυρίες. Ήταν η περίοδος που η Ελλάδα είχε σημειώσει επιτυχίες στους Βαλκανικούς Πολέμους (1912-1913), διπλασιάζοντας σχεδόν τα εδάφη της, τους πλουτοπαραγωγικούς πόρους της και τον πληθυσμό της, και είχε αποκτήσει αυτοπεποίθηση και γόητρο. Όμως, υπήρξαν και πάλι αντιδράσεις από όλες εκείνες τις προ-αστικές (προ-καπιταλιστικές) δυνάμεις που επιβίωναν ακόμα, και τα νομοσχέδια δεν ψηφίστηκαν στο σύνολό τους. Αντιδράσεις, τόσο από τους συντηρητικούς αστούς όσο και από μερίδα των φιλελευθέρων, για τον εκσυγχρονισμό της εκπαίδευσης αλλά και κατά του τρόπου της ενσωμάτωσης των νέων επαρχιών από τους γνωστούς συντηρητικούς κύκλους του Πανεπιστημίου Αθηνών, των γνωστών γλωσσαμυντόρων, και από τον φιλικά προς τις συντηρητικές δυνάμεις διακεείμενο ημερήσιο τύπο –αντιδράσεις οι οποίες ήταν ακόμα πολύ ισχυρές και εντύπως απαξιωτικές και ακραίες.

Με τα Β.Δ. λοιπόν της 19ης Αυγούστου 1914, «Περί του προσωπικού των σχολείων της δημοτικής και μέσης εκπαίδευσης των νέων χωρών», της 31ης Οκτωβρίου/8ης Νοεμβρίου 1914, «Περί επεκτάσεως εις τας Νέας Χώρας της Νομοθεσίας περί δημοτικής και μέσης εκπαίδευσεως», αλλά και τους νόμους 402/1914, «Περί κυρώσεως του από 19 Αυγούστου ε.ε. Β.Δ. “περί του προσωπικού των σχολείων της δημοτικής και μέσης εκπαίδευσεως των νέων χωρών”» (ΦΕΚ 348/25.11.1914),⁵ 577/1915, «Περί προσαυξήσεων του μισθού και συντάξεως των εν ταις νέαις χώραις λειτουργών της εκπαίδευσεως κ.λπ.» (ΦΕΚ 19/15.1.1915),⁶ και 1067/1917, «Περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως του νόμου 402 “περί του προσωπικού των σχολείων της δημοτικής και μέσης εκπαίδευσεως των νέων χωρών”» (ΦΕΚ 268/21.11.1917),⁷ τα σχολεία των προσαρτημένων επαρχιών εν πολλοίς έμεναν αμετακίνητα,⁸ μέχρι την έκδοση νέου Β.Δ. (Χουρδάκης, 2011: 42, Ηλιάδου-Τάχου, 2001: 23, 268-269, Αντωνίου, 1987: 15).

Κατά τη δεύτερη συζήτηση του νομοσχεδίου στη Βουλή τον Νοέμβριο του 1914 για την επικύρωση του Β.Δ. της 19ης Αυγούστου διαφαίνονται από την αρχή οι προθέσεις των βουλευτών τόσο της κυβερνητικής όσο και της αντιπολιτευτικής παράταξης, μέσα από την πολιτικο-ιδεολογική υπεράσπιση των επιχειρημάτων τους «περί μετακινήσεως» ή μη των νέων επαρχιών. Ο «μυθικός», όπως τον αποκάλεσαν, Ν. Δημητρακόπουλος, πρώην βουλευτής και υπουργός του κόμματος των φιλελευθέρων, θα αποδώσει «εξαιρετικήν σημασίαν εις το νομοσχέδιον», καθώς (και δεν έχει άδικο ως προς αυτό) «αποτελεί την πρώτην νομοθετικήν οργάνωσιν της δημοτικής και μέσης εκπαίδευσεως των νέων χωρών, ως προς τα Σχολεία, ως

⁵ Ο ν. 402 επικύρωνε το Β.Δ. που είχε προηγηθεί, επιφέροντας κάποιες αλλαγές και προσθήκες στις διατάξεις του.

⁶ Με το άρθρο (1) αναγνωρίστηκαν πλέον οριστικά ως λειτουργοί της εκπαίδευσης όλοι οι διορισμένοι στις κενές ή νέες θέσεις των σχολείων των νέων επαρχιών, καθώς και όσοι υπηρέτησαν σε εκείνες πριν από την ενσωμάτωσή τους στην Ελλάδα, υπαγόμενοι στις προσαυξήσεις του μισθού τους, όπως όριζε η ελληνική νομοθεσία (εδάφ. 1).

⁷ Ο ν. 1067 περιλαμβάνει τροποποιήσεις του ν. 402 και κατ' επέκταση του Β.Δ. (ΦΕΚ 234/21.8.1914).

⁸ Στην περίπτωση της Κρήτης το νέο εκπαιδευτικό καθεστώς δημιούργησε αντιδράσεις αναφορικά με τη δυνατότητα που έδινε να τοποθετούνται καθηγητές γυμνασίου στη διεύθυνση των δημοτικών σχολείων.

προς το διδακτικόν προσωπικόν και ως προς τους οικονομικούς πόρους», διαπιστώνοντας, εντέλει, ότι «εν ταις νέαις χώραις, εν Κρήτη και αλλαχού, δεν έχομεν ακόμη τον αυτόν ως και εν τη παλαιά Ελλάδα οργανισμόν των Γυμνασίων, των Ελληνικών και των Δημοτικών Σχολείων». Και ενώ οι νέες επαρχίες διοικούνταν εδώ και μια διετία με γενικές διοικήσεις και θα ανάμενε κανείς ότι «θα ερρυθμίζετο το μέγα ζήτημα της εκπαιδεύσεώς των [...] προς τας εν τη παλαιά Ελλάδα ισχύουσας εκπαιδευτικάς συνθήκας ή διατάξεις», συνέβη ακριβώς το αντίθετο και μάλιστα «κατά τρόπον ξένον εντελώς», χωρίς τη νομοθετική σύμπραξη της Βουλής που κλήθηκε απλώς να επικυρώσει νομοθετική απόφαση της εκτελεστικής εξουσίας, η οποία κατ' ουσία ελεγχόταν, επειδή διέπραττε αντιποίηση αρχής, καθώς δεν συνέτρεχαν οι εξαιρετικές εκείνες περιστάσεις, κατά τον ομιλητή, που θα αιτιολογούσαν την ενέργεια αυτή εκ μέρους της κυβέρνησης (Εφημερίς των Συνεδριάσεων της Βουλής, 25.11.1914: 1004).

Ο υπουργός Παιδείας, Ι. Τσιριμώκος, απαντώντας στον Ν. Δημητρακόπουλο, θα είναι ιδιαίτερα αποκαλυπτικός αναφορικά με τις προθέσεις της κυβέρνησης: «*Η Κυβέρνησις δεν ηθέλησε να θίξη το καθεστώς της εκπαιδεύσεως των νέων χωρών [...] Ουδ' έπρεπε να γίνη μεταβολή, διότι μεταβολή εν ταις νέαις χώραις θα επέλθη τότε, όταν οριστικώς λυθή το εκπαιδευτικόν ζήτημα εν τω παλαιώ Βασιλείω*» (Εφημερίς των Συνεδριάσεων της Βουλής, 25.11.1914: 1007). Η όποια, επομένως, εκπαιδευτική μεταβολή θα έπρεπε ή να περιμένει την οριστική λύση του εκπαιδευτικού ζητήματος στο παλαιό κράτος⁹ ή το παλαιό κράτος θα έπρεπε να μετακινηθεί, καλύτερα να προσανατολιστεί, ακροβατώντας προς τις εκπαιδευτικές δομές των Νέων Χωρών και ειδικότερα προς την Κρήτη, και χαράσσοντας φυγόκεντρη και αντιστρεπτική μεταρρυθμιστική πολιτική προς την παλαιοελλαδική εκπαιδευτική πραγματικότητα, ως επί το πλείστον φιλο-νεοελλαδική, κατά το μέρος των κυβερνητικών προθέσεων και στόχων.¹⁰

Η τοποθέτηση του βουλευτή Σπ. Αγαπητού στη συζήτηση στο κοινοβούλιο για το νομοσχέδιο «περί Διοικητικής Διαιρέσεως και Διοικήσεως των Νέων Χωρών» δίνει με σαφή και κατηγορηματικό τρόπο απάντηση στο παραπάνω δίλημμα: «*Νομίζω ότι όλα τα ζητήματα τα αφορώντα την σύνδεσιν των Νέων χωρών προς τας Παλαιάς, ηκολουθήσαμεν μέθοδον όχι ριζικήν. Απερροφήθημεν πάντοτε από την ιδέαν ότι έπρεπε αι Νέαι Χώραι να αφομοιωθώσιν ολίγον κατ' ολίγον προς την Παλαιάν Ελλάδα [...], θα ήτο δυνατόν να σκεφθή τις και κατ' άλλον τρόπον ήτοι όχι μόνον πως πρέπει να κατορθώσωμεν ολίγον κατ' ολίγον να επεκτείνωμεν τα συστήματα τα οποία έχομεν εν τη Παλαιά Ελλάδα, αλλ' ίσως θα ηδυνάμεθα να σκεφθώμεν και μη τυχόν υπάρχουσιν και εις τας νέας χώρας σημεία τινά προς τα οποία θα ήτο ίσως ωφελιμώτερον να προσανατολίσωμεν την Παλαιάν Ελλάδα [...]. Αι τοιαύται σκέψεις έπρεπε να επικρατήσωσιν δι'*

⁹ Οι εκπαιδευτικές μεταρρυθμιστικές απόπειρες που είχαν προηγηθεί και είχαν αποτύχει αλλά κυρίως τα πνευματικά και πολιτικά αιτήματα που αναδείχτηκαν μετά το κίνημα στου Γουδή συγκεφαλαίωναν και καθιστούσαν επιτακτική τη συμπλήρωση του σχολικού προγράμματος, τη γυναικεία εκπαίδευση και τον πρακτικό προσανατολισμό του δημοτικού σχολείου. Ενδεικτικό παράδειγμα για την τεχνικο-επαγγελματική μεταρρύθμιση της ελληνικής εκπαίδευσης, στο πλαίσιο της κυβερνητικής πολιτικής που επιδίωξε να επιφέρει στην Παλαιά Ελλάδα, χρησιμοποιώντας ουσιαστικά σαν «δούρειο ίππο» τις προσαρτηθείσες επαρχίες, ήταν η ενίσχυση της τεχνικής εκπαίδευσης στη Μακεδονία από τον τότε υπουργό Δικαιοσύνης στην κυβέρνηση Βενιζέλου, Κ. Ρακτιβάν, ως αντιπροσώπου της (Νάκος, 2014: 139).

¹⁰ Δεν αποτελεί μόνον η Κρήτη το «εξαιρετικό» παράδειγμα. Και στη Μακεδονία μεταξύ των προτάσεων που ενεργοποιήθηκαν για τη διοικητική της μετακίνηση η πλέον ρηξικέλευθη, υπογράμμισε ότι «*η διοικητική παράδοση των Νέων Χωρών μπορούσε να αξιοποιηθεί ώστε να μεταρρυθμιστεί το διοικητικό σύστημα της παλαιάς Ελλάδας. Μεταξύ αυτών των εκδοχών ο Βενιζέλος ακολούθησε μία μέση λύση, η οποία ήταν συμβατή με τις πολιτικές προτεραιότητες της εποχής [...] καθυστέρησε την ένταξη των περιοχών αυτών στο ελληνικό πολιτικό σύστημα*» (Μοσχόπουλος, 2013: 3).

όλους τους κλάδους της διοικήσεως, την Εκπαίδευση, την Δικαιοσύνη, την ασφάλειαν κλπ.» (Εφημερίς των Συνεδριάσεων της Βουλής, 09.12.1914: 1365-1366).

Η *αφομοίωση*, συνεπώς, στις Νέες Χώρες, και ειδικά στην Κρήτη, περιορίστηκε στο διδακτικό προσωπικό, στους δασκάλους της και σε ορισμένα ζητήματα διοικητικής φύσης. Στην αναγκαία αυτή διοικητική μετακίνηση και στις αλλαγές στον τρόπο και στους πόρους χρηματοδότησης της εκπαίδευσης αποδίδει εξάλλου ο υπουργός τις όποιες *αντιποιήσεις* της νομοθετικής εξουσίας, για τις οποίες τον εγκαλούσε η αντιπολίτευση: «*Ωμιλήσατε περί Κρήτης, [...] ότι ιδρύθησαν Σχολεία εν Κρήτη επί Γενικής Διοικήσεως. Δεν αγνοείται ότι η Κρήτη είναι οργανωμένη Πολιτεία και εφ' όσον επεκτείνονται οι νόμοι του Βασιλείου παύουσιν ισχύοντες οι νόμοι της Κρητικής Πολιτείας. Δυνάμει των νόμων δύναται να ιδρυθώσιν Σχολεία και να καταργηθώσιν όπου δεν υπήρχον*» (Εφημερίς των Συνεδριάσεων της Βουλής, 25.11.1914: 1007-1008). Από την άλλη, ο κυβερνητικός βουλευτής Π. Πολυχρονιάδης, απαντώντας στις καταγγελίες του Ν. Δημητρακόπουλου ότι «*διωρίσθησαν τριακόσιοι νέοι ελληνοδιδάσκαλοι και διδάσκαλοι εν Κρήτη από του Μαρτίου του 1913 μέχρι του Μαρτίου του 1914*», θα αναφέρει ως βασικό αντεπιχείρημα πως επρόκειτο «*περί νέων δημοδιδασκάλων [...] διότι κατά το κρατούν εκεί σύστημα δεν υπάρχουν ελληνοδιδάσκαλοι*» (Εφημερίς των Συνεδριάσεων της Βουλής, 09.12.1914:1019-1020).¹¹

Στην Κρήτη το σύστημα «*το διέπον τα της εκπαιδεύσεως ήταν διμερές*». Βάσει του νόμου 4134/1913, «*περί διοικήσεως των στρατιωτικώς κατεχομένων χωρών*», που εξακολουθούσε να είναι σε ισχύ, παρά την ολοκλήρωση της ενωτικής διαδικασίας, η γενική διοίκηση ως αντιπρόσωπος της κεντρικής εκτελεστικής εξουσίας μπορούσε να ιδρύει σχολεία, να διορίζει δασκάλους, να διορίζει τους νέους γενικούς επιθεωρητές, να αποφασίζει για το ποια βιβλία θα έπρεπε να χρησιμοποιούν οι δάσκαλοι και οι μαθητές κατά τα ισχύοντα στην Παλαιά Ελλάδα κ.λπ.¹² Η δομή όμως της εκπαίδευσης (6+6) καθοριζόταν από τους νόμους της Κρητικής Πολιτείας και σ' αυτή δεν έγινε καμία μεταβολή. Η κυβερνητική αυτή αποκέντρωση, αν και κλόνιζε την εκπαιδευτική ομοιογένεια, προτάσσοντας την πολιτική σκοπιμότητα σε βάρος της πολιτειακής τάξης και συνταγματικής νομιμότητας, επέτρεπε να «*ενδημούν*» σε μια ενοποιημένη πλέον επικράτεια δύο εκπαιδευτικά συστήματα που αντιτίθενται το ένα το άλλο.

Η οριακότητα αυτή αποτυπώνεται ευθέως στα *παραρτήματα* των ΦΕΚ της γενικής διοίκησης Κρήτης της περιόδου 1913-1914.¹³ Σύμφωνα με τον νόμο 4134/1913, δημοσιεύονται ν.δ. με τα οποία ιδρύονταν σχολικοί κήποι στα σχολεία της (υπ' αριθ. 42 ν.δ. ΦΕΚ, τχ. 1ον 16/01/1914,

¹¹ Ο Βουλευτής στην επιχειρηματολογία του περί αθρόων διορισμών αποσιωπά σκοπίμως μία σοβαρή αιτία αυτών των διορισμών, τα τεράστια κενά που ανέκυψαν με την επιστράτευση των δασκάλων στον πόλεμο.

¹² Ο νόμος αυτός έθετε το πλαίσιο μιας περιόδου προσαρμογής τόσο για την Κρήτη όσο και για τη Μακεδονία πριν περάσει η εκπαίδευσή τους στον κρατικό έλεγχο. Μέχρι την επικύρωση της Συνθήκης των Αθηνών, μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας (1/14 Νοεμβρίου 1913), τα απελευθερωμένα εδάφη της τελούσαν υπό μεταβατικό διοικητικό καθεστώς που το ρύθμιζε ο νόμος αυτός, σε συμφωνία με τη Σύμβαση της Χάγης (1907), η οποία προέβλεπε σεβασμό προς την ισχύουσα νομοθεσία του κατεχόμενου εδάφους και καθιέρωνε τον θεσμό του γενικού διοικητή ο οποίος διέθετε διευρυμένες αρμοδιότητες. Είναι φανερό ότι το σύστημα αυτό δεν ήταν πλήρως συμβατό με το ισχύον Ελληνικό Σύνταγμα, αλλά είχε στοιχεία πολιτειακής παρέκκλισης (Μοσχόπουλος, 2013: 6 κ.εξ.).

¹³ Η εξουσία του παλαιού κράτους για τον περιορισμό των αρμοδιοτήτων των γενικών διοικήσεων διενεργούνταν με Β.Δ., γεγονός που συχνά έδινε την εντύπωση ότι υπήρχε ένα χάσμα μεταξύ τους και ότι η Βουλή συχνά τελούσε εν αγνοία των αποφάσεων των γενικών διοικήσεων ή τανάπαλι.

αριθ. 8), ρυθμιζονταν τα του αναλυτικού της προγράμματος για τη διδασκαλία «του μαθήματος της Σκοποβολίας και των Στρατιωτικών Ασκήσεων» στα ανώτερα (εξατάξια) δημοτικά σχολεία και στα εξατάξια γυμνάσια (υπ' αριθ. 433, ΦΕΚ τχ. 1ον 13/05/1914, αριθ. 43), επανερχόταν σε ισχύ το υπ' αριθ. 44 ν.δ. της 20ης Μαΐου 1902 της Κρητικής Πολιτείας «περί απολυτηρίων και συμπληρωματικών εξετάσεων» σε όλα τα σχολεία (υπ' αριθ. 477, ΦΕΚ 12/06/1914, αριθ. 48), ενώ παράλληλα δημοσιευόταν ο νόμος «περί επεκτάσεως των ισχυόντων νόμων και Βασιλικών Διαταγμάτων περί διδακτικών βιβλίων εις τας γενικές Διοικήσεις Μακεδονίας, Ηπείρου, Κρήτης, των νήσων του Αιγαίου και την διοίκησιν Σάμου» (ΦΕΚ, τχ. 1ον 13/08/1914 αριθ. 65). Ο διχασμός, ωστόσο, του συστήματος αποτυπώνεται ρητά σε επόμενη εγκύκλιο του επιθεωρητή δημοτικών σχολείων Χανίων ο οποίος ενημερώνει τους δασκάλους της περιφέρειάς του ότι ψηφίστηκε ο νόμος «περί προσωρινής χρήσεως αναγνωστικών βιβλίων», σύμφωνα με τον οποίο «εις τα δημοτ. σχολεία επιτρέπεται η εισαγωγή πάντων των κατά τον νόμον ΒΙΓ' του 1895 εγκεκριμένων βιβλίων [...] Εν Κρήτη δε και των υπό της Κρητικής Πολιτείας εγκεκριμένων. Των βιβλίων αυτών θα γίνη χρήσις μέχρις άρσεως αυτής διά Βασ. Διατάγματος [...]». Τα βιβλία που εγκρίνονται αφορούσαν όλες τις τάξεις των εξαταξίων δημοτικών σχολείων του νησιού (ΦΕΚ, τχ. 2ον 10/11/1914, αριθ. 99).¹⁴

Κατά τους τελευταίους μήνες του 1914 στις συζητήσεις στη Βουλή η περίπτωση της Κρήτης ήταν αντικείμενο έντονων αντιπαραθέσεων μεταξύ των βουλευτών της αντιπολίτευσης και των εισηγητών και υπουργών της πλειοψηφίας. Η Κρήτη, αν και χαρακτηρίζεται από βουλευτές της αντιπολίτευσης ως «περιοχή έχουσα πολύ ανώτερον πολιτισμόν» και συνεπώς πιο ώριμη προς αφομοίωσιν (Εφημερίς των Συνεδριάσεων της Βουλής, 09.12.1914: 1366-1369),¹⁵ θα διατηρήσει θεσμούς εκτελεστικής και οικονομικής εξουσίας (γενική διοίκηση, κοινωφελές ταμείο) αλλά και τις δομές της εκπαιδευτικής οργάνωσης και λειτουργίας της όχι απλά αποκεντρωτικές, αλλά και διεμβολισματικές των αντίστοιχων δομών της Παλαιάς Ελλάδας στη σχεδιαζόμενη μεταβολή τους. Η διαδικασία όμως αυτή του διεμβολισμού (διείσδυσης) και της διαρρύθμισης των εκπαιδευτικών πραγμάτων, όπως είπαμε, θα είναι δύσκολη και βραδύνουσα.¹⁶ Ο πρώτος εθνικός διχασμός και η κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης, η Συνθήκη των Σεβρών και η Μικρασιατική τραγωδία, η πολιτική, οικονομική και εκπαιδευτική αστάθεια πριν και μετά το 1922 και μέχρι το 1928. Βεβαίως, ο τύπος του κοινού δημοτικού όπως αναφέρει ο Λέφας, «μη ψηφισθέντων των νομοσχεδίων του 1913» και σύμφωνα με τον νόμο Γ4Η'/1905 που κατέτασσε τα δημοτικά σε δύο *minima* γενικής μόρφωσης, τα κοινά και τα πλήρη, διατηρήθηκε μέχρι το 1921, οπότε και καταργήθηκε με τον νόμο 2858 με τον οποίο τα κοινά δημοτικά σχολεία αφομοιώθηκαν προς τα μονοτάξια πλήρη και το εξαετές δημοτικό σχολείο έγινε μεν

¹⁴ Στο Γ' Χριστιανικόν Παρθεναγωγείον, ως νεοδιοριζόμενη τότε δασκάλα, η Έλλη Αλεξίου αναφέρεται σε αυτό. Η ανέχεια των φτωχών μαθητριών της την έκαναν να χρησιμοποιήσει από την αποθήκη του πατέρα της παλιά αλφαβητάρια της Κρητικής Πολιτείας (Αλεξίου, 1978: 103 και Νικολουδάκη-Σουρή, 2001: 8-9).

¹⁵ Αντίθετα στη Μακεδονία, σύμφωνα με τον Πολυχρονιάδη, ο οποίος ακολουθεί την άποψη του R. Pinon (1911), «οι κάτοικοι τόσο δυστυχείς και φτωχοί, δεν διαθέτουν την απαραίτητη ελευθερία πνεύματος[...] Δεν επιθυμούν παρά ένα πράγμα, να απελευθερωθούν από τους Τούρκους και να μην ζουν σε ένα σύστημα αυθαιρεσίας» (Πολυχρονιάδης, 1913: 22).

¹⁶ Ο Ελευθ. Βενιζέλος μέσα στη δίνη των δύο πολέμων και έχοντας στόχο την ολοκλήρωση του «αυτρωτικού» του σχεδίου μετέθετε χρονικά την εσωτερική ανασυγκρότηση της Ελλάδας και ειδικότερα την εκπαιδευτική της αναγέννηση μετά την ενσωμάτωση των Νέων Χωρών.

γενικό αλλά χωρίς να κατοχυρωθεί (Λέφας, 1943: 46-47). Εντούτοις, τη δομή αυτή διατήρησε και συστηματοποίησε ο νόμος 4397/1929 ο οποίος κατοχύρωσε εντέλει την υποχρεωτική εξαετή φοίτηση.¹⁷

Ας μην ξεχνάμε, όμως, ότι το ελληνικό κοινοβούλιο συζητούσε τα εκπαιδευτικά ζητήματα των Νέων Χωρών σε μια δύσκολη οικονομική συγκυρία για το ελληνικό κράτος με δεδομένα τη δημοσιονομική του ανεπάρκεια να ανταποκριθεί στο κόστος των πολεμικών επιχειρήσεων και της *διοίκησης των Νέων Χωρών* με την ενσωμάτωσή τους,¹⁸ την *αφομοίωση των υπαλλήλων της Κρήτης προς τους υπαλλήλους της Παλαιάς Ελλάδος* (Εφημερίς των Συνεδριάσεων της Βουλής, 12.12.1914: 1466-1467) και τον *προϋπολογισμό των εσόδων και εξόδων του Κράτους του έτους 1913* (Εφημερίς των Συνεδριάσεων της Βουλής, 12.12.1914: 1551 κ.ε.), θέτοντας σε σαφή αντιδιαστολή την Παλαιά με τη Νέα Ελλάδα (και ειδικά την Κρήτη)¹⁹ και προϊδεάζοντάς μας για τον πρώτο «σχισματικό» διχασμό της τόσο ως ταξική διαμάχη όσο και ως κρίση της εθνικής της ολοκλήρωσης (1914-1917) (Μαυρογορδάτος, 1993: 227-232, 2005: 149-190, Κίτρομιλίδης, 2008: 1-3, Κωστής, 2015: 566-567). Πρόκειται για μια εθνική «διάσπαση» που θα αρχίσει να διενεργείται και στον χώρο των εκπαιδευτικών μεταρρυθμίσεων το 1913-1914, μοιράζοντας στα δύο το εκπαιδευτικό φρόνημα, σε τέτοιο μάλιστα βαθμό εκτοξευθείσας λαιμοδωρίας που θα κάνει τον Γληνό να απορεί και να ενίσταται: «<Π>ώς λησμονείται η Νέα Ελλάς; Τι άγνοια είχε αυτή του ευτυχεστάτου διά το έθνος γεγονότος; Εις τους πολεμίους της μεταρρυθμίσεως κατήντησε να είναι σχεδόν δυσάρεστον το γεγονός αυτό [...]» (Γληνός, 1983: 383-384, σημ.). Η Ελλάδα έχει ήδη αρχίσει να μοιράζεται στα δύο.

Ως γνωστό, οι προτάσεις για τον αναβαθμισμένο εξαετή τύπο σχολείου δεν εγκρίθηκαν από το κοινοβουλευτικό σώμα και οι ευθύνες για την ανολοκλήρωτη αυτή προσπάθεια αποδόθηκαν όχι μόνο στη συντηρητική τάξη και στους εκπροσώπους των δύο πολιτικών μερίδων. Ο Δημ. Γληνός δεν θα διστάσει να συμπεριλάβει στην κριτική του για την αποτυχία του εγχειρήματος και την εκπαιδευτική κοινότητα (Γληνός, 1983: 382-383). Ο εκ των πρωτεργατών του Εκπαιδευτικού Ομίλου, των εκπαιδευτικών μεταρρυθμιστών που είχαν διασταυρωθεί στις αρχές του 20ού

¹⁷ Υπουργοί – γενικοί διοικητές Κρήτης στην κυβέρνηση Βενιζέλου την περίοδο αυτή (1929-1932) υπήρξαν ο Γ. Κατεχάκης και εν συνεχεία ο Ν. Ασκούτσας.

¹⁸ Γενικός διοικητής τότε είχε αναλάβει ο ίδιος ο υπουργός Ι. Τσιριμώκος (1915-1917), κατόπιν ο Σωτ. Κροκιδάς (1917-1920) και πριν την Μικρασιατική Καταστροφή ο Κ. Τσαλδάρης (1921-1922). Το 1922 ως γενικοί διευθυντές υπηρέτησαν ο Γ. Καρπετόπουλος, ο Πολ. Πολυχρονίδης και ο Δ. Τομπάζης – Μαυροκορδάτος. Το 1923 ανέλαβε ο Περ. Μαζαράκης, το 1924 ο Π. Ευριταίου και μέχρι το 1925 ο Ν. Παρίτσης. Το 1926 αναλαμβάνει ο Μ. Κούνδουρος και ο Ν. Ζουρίδης, ενώ την περίοδο 1927-1928 ο Τ. Γεωργιάδης.

¹⁹ Στην τοποθέτησή του για το νομοσχέδιο «περί Διοικητικής Διαιρέσεως ...», ο βουλευτής Κέρκυρας Γ. Θεοτόκης, θα αναφέρει, απευθυνόμενος στον Ελευθ. Βενιζέλο: «Διότι το σύστημα [...] είναι να καταρρίπτη, όσον είναι δυνατόν, τους προκατόχους του· ουδέν έπραξαν οι προκάτοχοι του· αυτός (ενν. τον Βενιζέλο) εκ του μηδενός τα πάντα έπραξεν [...], εάν επράξατε εκείνο το οποίον επράξατε [...], το επράξατε διότι ήυρετε την Ελλάδα παρασκευασμένη [...]. Σεις υβρίζατε τον Βασιλέα και την Επανάστασιν», ενώ ο βουλευτής Ακαρνανίας Ν. Στράτος, μιλώντας για τον προϋπολογισμό, θα χρωματίσει με εντονότερα χρώματα τη διάσταση μεταξύ Παλαιάς και Νέας Ελλάδας: «Ητο ανάγκη καθ' όν χρόνον τα του Κράτους ευρίσκοντο εν τη καταστάσει, ήτις σήμερον βεβαιούται, καθ' όν χρόνον πάσα ικμάς έπρεπε να περισυλλεγή διά την εξασφάλισιν της αμύνης της χώρας, ήτο ορθόν να επιτραπή η κατασκευή εν Κρήτη δημοσίων έργων 1.800.000 δραχμών; [...] δεν έχουσι μόνον να αισθανθώσι την ευθύνην οι Έλληνες πολίται του Παλαιού Βασιλείου, αλλά και αι ελευθερωθείσαι επαρχίαι των Νέων Χωρών [...] είναι ορθόν ίνα και οι νέοι πολίται της Ελλάδος συμμετάσχωσιν αμέσως όλων των βαρών εκείνων, άτινα προς απελευθέρωσιν αυτών έχουσιν αναληφθή [...]» (Εφημερίς των Συνεδριάσεων της Βουλής, 17.12.1914: 1584).

αιώνα με τις ευρωπαϊκές κοινωνιστικές θεωρίες, ήθελε να αλλάξει την ελληνική κοινωνία με όχημα την εκπαίδευση. Ωστόσο, η χώρα οδηγούνταν στον καπιταλιστικό μετασχηματισμό της μέσω ενός εκπαιδευτικού μοντέλου που στη βάση του θεμελιώνει σχέσεις εξουσίας και ταυτόχρονα συνέδεε το σχολείο και με την παραγωγική διαδικασία.

Ο Γληνός, υπερασπιζόμενος την ανάγκη αλλά και το δικαίωμα των δασκάλων των Νέων Χωρών να επιμορφωθούν στα υπό ίδρυση Μονοτάξια Διδασκαλεία, θα απαντήσει με θυμό σε όλους τους μικρόμυαλους που είχαν εναντιωθεί με τόσο μένος στις εφημερίδες «Εμπρός», «Καιροί» και «Ακρόπολις», χαρακτηρίζοντας τους νεοελλαδίτες συναδέλφους τους: *[...] τυχάρπαστους [...] κομπογιαννίτες και αγύρτες [...], δολοφόνους του παιδικού πνεύματος, στρεβλωτές και δηλητηριαστές των παιδικών ψυχών [...], των οποίων τα μικρότερα ελαττώματα θα είνε η τεμπελιά <και> η ψευτιά [...]*. Αντιθέτως, για κείνον ήταν δάσκαλοι «εν τη δούλη και εν διασπορά Ελλάδα» οι οποίοι: *«[...] ούτε κατά τον ζήλον τον ένθεον, ενίστε δε ούτε και κατά την διδακτικήν ικανότητα υστερούσι των οιασδήποτε άλλης μορφώσεως τυχόντων. Εργαζόμενοι ανά τας κώμας και τα χωρία της Μακεδονίας, της Ηπείρου, της Θράκης, ανά τας νήσους και την Κρήτη και τα ενδότερα της Μικράς Ασίας επί μισθοίς γλισχροτάτοις [...] εκτεθειμένοι εις μυρίουσ κινδύνους, πολλάκις διά του ιδίου των αίματος ποτίζοντες τα σπέρματα της ελευθερίας και της φιλοπατρίας [...] ούτε στρεβλωταί βεβαίως των ψυχών, ούτε αγύρται, ούτε βωμολόχοι, ούτε τυχάρπαστοι, ούτε ψεύσται, ούτε υβρισταί απεδείχθησαν, αλλά εν κινδύνους και στερήσει καρτερικοί εργάται του εθνικού μεγαλείου [...]*» (Γληνός, 1983: 166).

Αντιπαρτιθέμενος, μάλιστα, στον πυρήνα των αντιμεταρρυθμιστικών αντιδράσεων των συντηρητικών κύκλων, θα γράψει για την ανάγκη καθιέρωσης των δύο αυτοτελών και ανεξάρτητων κύκλων εξαετούς φοίτησης όπως ακριβώς ίσχυαν στην Κρήτη και στις ελληνικές κοινότητες της Τουρκίας: *«[...] Και ενταύθα (ενν. την παλαιά Ελλάδα) ακριβώς γίνεται κατάδηλος η μεγάλη κοινωνική σημασία του κοινού δημοτικού σχολείου [...] Υπάρχει δε εν πλήρει εφαρμογή εν τη κατ' εξοχήν φιλελευθέρα Αμερική [...] Και παρ' ημίν δε δεν είνε τι άγνωστον, διότι υπό τον τύπον αστικής σχολής λειτουργεί από τριακονταετίας περίπου εις τας ομογενείς κοινότητας της Τουρκίας, τελευταίως δε εισήχθη και εν Κρήτη [...]*» (Γληνός, 1983: 238-239). Διαλαμβάνοντας επίσης και την ανάγκη της αστικής μεταρρύθμισης του παλιού κλασικού γυμνασίου, θα φέρει ξανά ως παράδειγμα εφαρμοσμένης εκπαίδευσης την Κρήτη, της οποίας ο εξαετής γυμνασιακός κύκλος αναγνωριζόταν από το πανεπιστήμιο Αθηνών: *«Πλείστα των υπό του ημετέρου Πανεπιστημίου αναγνωριζομένων κλασικών γυμνασίων του εξωτερικού, εν οίς και τα Κρητικά είνε εξαετή δεχόμενα μαθητάς από του εξαταξίου δημοτικού [...]. Τα δε αποτελέσματα της εν αυτοίς διδασκαλίας και της ελληνικής γλώσσης και των άλλων μαθημάτων είνε τοιαύτα ώστε δυνάμεθα μετά πεποιθήσεως να προβώμεν εις την μεταρρύθμισιν εν συνειδήσει [...]*» (Γληνός, 1983: 249).

Στο πλαίσιο των κοινωνιολογικών θεωρήσεων και του ευρωπαϊκού φιλελευθερισμού της εποχής, ο Γληνός και ο Τσιριμώκος επεδίωξαν, διαμέσου της διείσδυσης του εξαετούς δημοτικού σχολείου από τις νέες επαρχίες, τον οργανωμένο αστικο-φιλελεύθερο μετασχηματισμό της ελληνικής εκπαίδευσης και την εδραίωση του διαφοροποιημένου κοινωνικά προσανατολισμού της σχολικής γνώσης για τον κεφαλαιοκρατικό μετασχηματισμό μιας περιφερειακής χώρας όπως ήταν η Ελλάδα («εκπαιδευτική αναγέννηση», θα την αποκαλέσουν, βλ. Γληνός, 1983: 218).

Οι πολιτικοί εκπρόσωποι της αστικής τάξης αναγνώριζαν μεν ότι όλοι όφειλαν να μορφωθούν αλλά όχι το ίδιο και με τον ίδιο τρόπο. Η ελληνική κοινωνία όπως και τα κόμματα στελεχών της είχαν ξεκάθαρες διαχωριστικές γραμμές ακόμα και για τους φιλελεύθερους (Κοντόνη 1997: 177, Μπουζάκης, 2003: 80).

Αν λοιπόν το 1909 μπορούμε να κάνουμε λόγο για μια επανάσταση της αστικής τάξης στο σύνολό της, το 1915 ο αντιβενιζελισμός προχώρησε σε μια άλλη μικροαστική, θα λέγαμε, αντεπανάσταση με τους επίστρατους, συγκροτώντας έτσι τον πρώτο εμφύλιο πόλεμο που είχε ήδη εκδηλωθεί (Κωστής, 2015: 558). Οι παλαιο-μικροαστοί που το 1909 πείστηκαν να στηρίξουν το εγχείρημα των πιο προοδευτικών τμημάτων της ελληνικής κοινωνίας και τάχθηκαν υπέρ του κινήματος στου Γουδή, τρομοκρατήθηκαν τώρα από τις εκσυγχρονιστικές προσπάθειες, μηδένισαν τις όποιες επιτυχίες της χώρας στον εξωτερικό και εσωτερικό τομέα, και συσπειρώθηκαν «νοικοκυρίστικα» γύρω από το στέμμα, με ιδεολογικό καμουφλάζ όλα εκείνα τα παραδοσιακά στοιχεία της συντηρητικής παράταξης: ξενοφοβία, θρησκευτικό φανατισμό, σχολαστικισμό, γλωσσαμυντορισμό, εκπαιδευτικό αποκλεισμό, κ.λπ.

Μετά την τραυματική νίκη και επάνοδό του στην Αθήνα, το 1917, ο Βενιζέλος θα θέσει σε εφαρμογή μια σειρά κοινωνικοοικονομικών και εκπαιδευτικών μέτρων που είχε ήδη δρομολογήσει από τη Θεσσαλονίκη, καταγράφοντας έτσι στην πολιτική του μια εκπαιδευτική ανατροπή. Η δεύτερη αυτή απόπειρα εκπαιδευτικών αλλαγών έγινε κατά τη διάρκεια της τρίτης κυβέρνησής του, με υπουργό Παιδείας τον Δ. Δίγκα. Σ' αυτήν έπαιξε και πάλι πρωτεύοντα ρόλο η κορυφαία Τριανδρία του Εκπαιδευτικού Ομίλου.

Και μπορεί τα νομοσχέδια του 1913 να μπήκαν στο «χρονοντούλαπο», όπως απογοητευμένος δήλωνε ο Δ. Γληνός, ωστόσο, με τη μεταρρύθμιση του 1917, η δομή του εκπαιδευτικού συστήματος διαρθρώθηκε με βάση το σχήμα τους: εξάχρονο δημοτικό, τριετές αστικό (αντίστοιχο του γερμανικού Realschule), με πρακτικό και τεχνικό προσανατολισμό, και εξαετές γυμνάσιο, για τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα. Έτσι, οι μεταρρυθμίσεις της περιόδου (1913-1917) αποτέλεσαν την πρώτη νομοθετική προσπάθεια στον 20ό αιώνα, μια ολοκληρωμένη πρόταση αστικής μεταρρύθμισης της ελληνικής εκπαίδευσης (Δημαράς, 1986: λθ'- μα', Μπουζάκης, 2003: 78-86) με βάση το παράδειγμα –και αυτό θα πρέπει να υπογραμμιστεί ιδιαίτερα, καθώς η σύγχρονη ιστοριογραφία το αγνοεί ή το αποσιωπά– των Νέων Χωρών και ειδικά της Κρήτης. Όμως, η διάρκεια των μεταρρυθμίσεων αυτών δεν θα ήταν μεγάλη, διότι με την κυβερνητική αλλαγή του 1920 ακυρώθηκαν με συνέπεια να υπάρξει βίαιη εκπαιδευτική (επι-)στροφή.

Τον Νοέμβριο του 1920 ο Βενιζέλος θα χάσει τις εκλογές, η μεταπολίτευση θα αναχαιτίσει για άλλη μια φορά τη μεταρρύθμιση και οι πρωτεργάτες της θα παραιτηθούν από τις θέσεις τους. Ωστόσο, όπως είπαμε, το 1921 θα γενικευτούν τα πλήρη δημοτικά σχολεία με τον νόμο 2858. Μετά την Μικρασιατική Καταστροφή, το 1922, θα επέλθει σειρά μεταβολών στα εκπαιδευτικά πράγματα, αλλά μέχρι το 1928 η πολιτική αστάθεια δεν θα αφήσει περιθώρια για ουσιαστικές μεταρρυθμίσεις. Το 1927 ψηφίζεται το νέο Σύνταγμα, στο οποίο για πρώτη φορά οριζόταν ότι τα «έτη της υποχρεωτικής φοιτήσεως... δεν δύνανται να είναι ολιγώτερα των έξι» και επιπλέον δεν υπήρχαν οι προηγούμενες συνταγματικές δεσμεύσεις για την καθαρεύουσα, αν και πάλι τα ποσοστά αναλφαβητισμού εξακολουθούσαν να μεταβάλλονται με αργούς ρυθμούς.

Στις 2 Απριλίου 1929 ο υπουργός Παιδείας της πέμπτης περιόδου διακυβέρνησης της χώρας από τον Βενιζέλο, Κ. Γόντικας, με εισηγητή τον Γ. Παπανδρέου, μετέπειτα υπουργό, θα καταθέσει προς ψήφιση στη Βουλή μια σειρά από νομοσχέδια, ανάμεσά τους και εκείνα για τη στοιχειώδη και μέση Εκπαίδευση που θα γίνουν νόμοι του κράτους (Ν. 4397/16-08-1929 και Ν. 4373/13-08-1929) παρά την επαναλαμβανόμενη αντίδραση της εκκλησίας και της φιλοσοφικής σχολής του πανεπιστημίου Αθηνών. Η διάρθρωση του εκπαιδευτικού συστήματος 6+6 που αντικατέστησε την παλιά εκπαιδευτική δομή, από την εποχή των Βαυαρών, περιλάμβανε πλέον: το διετές Νηπιαγωγείο, το εξαετές υποχρεωτικής φοίτησης δημοτικό σχολείο, το εξαετές γυμνάσιο ή το εξαετές πρακτικό λύκειο (μετά από σχετικές εισαγωγικές εξετάσεις), το πενταετές Διδασκαλείο, το τετραετές ανώτερο παρθεναγωγείο (για τα κορίτσια), καθώς και μια σειρά επαγγελματικών σχολείων (γεωργικά, βιοτεχνικά, οικοκυρικά) με διάρκεια σπουδών δύο έως τριών χρόνων και, τέλος, μετά από εξετάσεις, τα Α.Ε.Ι. (Δημαράς, 1986: μς' - μθ', Μπουζάκης, 2003: 99-105). Οι νέες χώρες είχαν πλέον διεισδύσει εκπαιδευτικά στην Παλαιά Ελλάδα.

Η πολυπλόκτη όμως, μεταρρύθμιση του 1929 δέχτηκε και τη σκληρή κριτική του Δ. Γληνού, ο οποίος από άλλη πλέον σκοπιά δεν δίστασε να μιλήσει για «*εμπαιγμό του λαού*» και για μια τεχνικο-επαγγελματική εκπαίδευση που στην πράξη έμεινε ανεφάρμοστη εξαγγελία. Οι πολιτικές καταστάσεις που ακολούθησαν δεν επέτρεψαν την εδραίωση και επέκταση της μεταρρύθμισης. Ο Βενιζέλος θα παραιτηθεί το 1932 και ο μεγάλος χαμένος κι αυτή τη φορά θα είναι πάλι η εκπαίδευση που έμεινε ξανά *αμεταρρυθμιστή*.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Εν κατακλείδι, πατρική κηδεμονία (αφομοίωση) ή μητρικός *εναγκαλισμός* (ενσωμάτωση) της Παλαιάς Ελλάδας με τις Νέες Χώρες, μετέωρες μεταβάσεις, διλήμματα στην παιδεία και για την παιδεία μιας χώρας, ενός έθνους, στην πιο κρίσιμη ίσως περίοδο της νεότερης ιστορίας του (1909-1932), με στιγμές «*λυτρωτικού θριάμβου*» αλλά και εθνικού διχασμού και συντριβής (Μ. Ασία), αποτελούν μετεωρισμούς και διλήμματα για την ελληνική κοινωνία που, ενώ βρισκόταν ήδη σε φάση διαμόρφωσης, γνωρίζει διευρύνσεις και ενσωματώσεις, τις οποίες θα προσπαθήσει να αφομοιώσει μέσα σε ένα διαρκώς μεταβαλλόμενο διεθνές και εσωτερικό περιβάλλον και μέσα από οξυτάτες κοινωνικο-οικονομικές και πολιτικές συγκρούσεις του παλαιού στοιχείου με το νέο, του συντηρητικού με το φιλελεύθερο. Κι όμως, παρά τα έντονα διχαστικά πολιτικά πάθη της, είναι πια φανερό πως οι δύο πόλοι αυτής της σύγκρουσης, βενιζελισμός και αντιβενιζελισμός, αποτελούσαν διαταξικές συμμαχίες, συγκέντρωναν δηλ. η καθεμία τους κοινωνικά στρώματα και μερίδες από όλες τις τάξεις (αγροτική, αστική, μικροαστική, εργατική) της ελληνικής κοινωνίας (Μαυρογορδάτος, 1982: 55-57).

Τα αντιπολιτευτικά πυρά που είχε εξαπολύσει προς τον Βενιζέλο η συμπολιτευόμενη εφημερίδα του Ρεθύμνου *Αναγέννησις*, το 1907, αποδείχθηκαν, τελικά, ακουσίως προβλεπτικά: «*[...] Εν τούτοις φρονούμεν ότι δεν είναι δυνατόν [...] εν Κρήτη να διεπώμεθα υπό διαφόρου εκπαιδευτικού συστήματος του εν Μητρί Ελλάδι ισχύοντος, εκτός αν ημείς θα έχωμεν την αξίωσιν να μεταδώσωμεν νέα εκπαιδευτικά συστήματα εις το ελεύθ. Κράτος. Και άλλοτε ο μέγας κατά φαντασίαν της Κρήτης πολιτικός κ. Βενιζέλος κατά την πρώτην Κυβέρνησιν [...] εζήτησε να νομοθετηθή και προικίση το Κρητ. Κράτος του και διά της Κρήτης το Ελληνικόν με νέους νόμους [...]*» (Αναγέννησις, 18 Αυγούστου 1907: φ. 20).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ε. Αλεξίου (1978), *Το Γ΄ Χριστιανικόν Παρθεναγωγείον*, Αθήνα, Καστανιώτης.
- Δ. Αντωνίου (1987), *Τα Προγράμματα της Μέσης Εκπαίδευσης (1833-1929)*, Αθήνα, Ιστορικό Αρχείο Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς.
- Δ. Γληνός (1983), *Άπαντα*, τ. Β΄ (1910-1914), Ηλίου Φίλιππος (επιμ.), Αθήνα, Θεμέλιο.
- Θ. Δετοράκης (1990), *Ιστορία της Κρήτης*, Ηράκλειο.
- Α. Δημαράς (1986, β΄ ανατύπωση), *Η Μεταρρύθμιση που δεν έγινε, Τεκμήρια Ιστορίας*, τ. Β΄, Αθήνα, Ερμής.
- Μ. Δρακάκης – Α. Μάλλη (επιμ.) (2012), *Εν Αρχείοις, Κατάλογος και Ευρετήριο Εκπαιδευτικών Αρχείων (1919-1989)*, Ηράκλειο, Γ.Α.Κ. – Αρχεία Ν. Ηρακλείου.
- Εφημερίς των συζητήσεων της Βουλής (περίοδος Ιθ΄, σύνοδος Γ΄)*, Αθήνα, 15.09.1914 -21.02.1915, 4-1897.
- Σ. Ηλιάδου-Τάχου (2001), *Η Εκπαίδευση στη Δυτική και Βόρεια Μακεδονία (1840-1914)*, Συμβολή στην ιστορία της εκπαίδευσης του μείζονος Μακεδονικού Χώρου, Θεσσαλονίκη, Ηρόδοτος.
- P. M. Kitromilides (2008²) (ed.), *Eleftherios Venizelos: The Trial of Statesmanship*, Edinburgh, Edinburgh University Press.
- Α. Κοντόνη (1997), *Το νεοελληνικό σχολείο και ο πολιτικός ρόλος των παιδαγωγικών συστημάτων*, Αθήνα, Κριτική.
- Κ. Κωστής (2015²), *Τα κακομαθημένα παιδιά της ιστορίας. Η διαμόρφωση του νεοελληνικού κράτους 18ος-19ος αιώνα*, Αθήνα, Πατάκης.
- Χρ. Λέφας (1943), *Ιστορία της Εκπαιδύσεως*, Αθήνα, Ο.Ε.Σ.Β.
- Στ. Λυκιαρδοπούλου (2008), *Η εκπαίδευση στη Λέσβο κατά την τελευταία περίοδο της Οθωμανοκρατίας (1800-1912)*, διδακτορική διατριβή, Μυτιλήνη, ΤΕΠΑΕΣ Πανεπιστήμιο Αιγαίου.
- Γ. Μαυρογορδάτος (1982), *Μελέτες και Κείμενα για την περίοδο 1909-1940*, Αθήνα, Σάκκουλα.
- Γ. Μαυρογορδάτος (2005), «Ο εθνικός διχασμός. Β΄. Η σύγκρουση Βενιζέλου-Κωνσταντίνου, Γ΄. Το κράτος των Αθηνών και το κράτος της Θεσσαλονίκης», Θ. Βερέμης – Ηλ. Νικολακόπουλος (επιμ.), *Ο Έλευθεριος Βενιζέλος και η εποχή του*, Αθήνα, Τα Νέα και Ελληνικά Γράμματα, 149-190.
- Γ. Θ. Μαυρογορδάτος (1993), «Τα σπέρματα του διχασμού», *Η Ελλάδα των Βαλκανικών Πολέμων, 1910-1914*, Αθήνα, Ε.Λ.Ι.Α., 227-232.
- Δ. Μοσχόπουλος (2013), «Γενική Διοίκηση Μακεδονίας (1913-1929): Από την κυβερνητική στην διοικητική αποκέντρωση», https://www.researchgate.net/profile/Dionysios_Moschopoulos/publication/280312180_Genike_Dioikese_Makedonias1913---1929_Apo_ten_kybernetike_sten_dioiketike_apokentrose/links/55b1c05308ae092e964ff3f9/Genike-Dioikese-Makedonias-1913-1929-Apo-ten-kybernetike-sten-dioiketike-apokentrose.pdf
- Σ. Μπουζάκης (2003), *Νεοελληνική Εκπαίδευση (1821-1998)*, Αθήνα, Gutenberg.
- Ι. Μπουνόβας (2013), «Η εκπαιδευτική κίνηση στα Σέρρας και στην ευρύτερη περιοχή το 1913 - 1914: Απογραφή και σταδιακή μετάβαση στο ελληνικό κράτος», *1ο Συνέδριο Ιστορίας της Διοίκησης και των Θεσμών των Σερρών (1870-1936)*, 15 Μαΐου, 2013.
- Γ. Νάκος (2014), «Το νέο σύστημα δικαίου στη Μακεδονία κατά και μετά την απελευθέρωση», *Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Όψεις 100 ετών. Θεσσαλονίκη 1912-2012*, Θεσσαλονίκη, Κυριακίδης, 97-201.
- Ε. Νικολουδάκη-Σουρή (2001), «Έλληνας Αλεξίου Γ΄ Χριστιανικόν Παρθεναγωγείον: διαπολιτισμική κοινότητα και σχολική εμπειρία», Θ. Δετοράκης – Αλ. Καλοκαιρινός (επιμ.), *Πρακτικά Θ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Ηράκλειο, Ε.Κ.Ι.Μ., 1-15.

- Χ. Νούτσος (2007), «Τα όρια του βενιζελικού εκσυγχρονισμού στη σχολική γνώση (1913-1931)», Β. Βαρουχάκη – Α. Βατσάκη (επιμ.), *Η εκπαιδευτική πολιτική στα χρόνια του Ελευθερίου Βενιζέλου, Πρακτικά συνεδρίου 20-24 Ιανουαρίου 2004*, Αθήνα, Βιβλιόραμα και Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών Ελευθ. Βενιζέλος, 8.
- Κ. Δ. Πολυχρονιάδης (1913), *Μελέτη περί της Διοικήσεως των ανακτηθεισών χωρών της Μακεδονίας*, Αθήνα.
- Θ. Χατζηστεφανίδης (1986), *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης*, Αθήνα, Παπαδήμας.
- Α. Χουρδάκης (2010), *Πολιτεία υπό αναίρεση. Η εκπαίδευση στην Κρήτη πριν την Ένωσή της με την Ελλάδα*, τ. Γ', Αθήνα, Gutenberg.
- Α. Χουρδάκης (2011), «Μεταβάσεις, επιλογές και κοινωνική διαστρωμάτωση στο χώρο της εκπαίδευσης στην Κρήτη στις αρχές του 20ού αιώνα», *Επιστήμες της Αγωγής*, Θεματικό τεύχος 11, Ρέθυμνο, Πανεπιστήμιο Κρήτης – ΠΤΔΕ, 25-48.